

ուրիշ բան չէր բայց եթէ կղզւոյն գեղեցիկ դիրքը, որով պարսկային ծոցին մէջ երկու ընդարձակ և ապահով նաւահանգիստ կը ձևացնէ, մէկը դէպ 'ի արևելք իսկ միւսը դէպ 'ի արևմուտք. որոնց մէջ բազմաթիւ նաւեր կենալէն զատ՝ որ և իցէ յանկարծական փոթոթիւններէ անվտանգ կը մնան: Իսկ Հայաստանի, Սրբաբերդ, Պարսկաստանի և արևելեան այլ և այլ ազգաց վաճառականներուն անընդհատ երթևեկութեւնը այն աստիճան ծաղկեցաւ և առաջ գընաց, որ արևելեան ազգաց մէջ ամենէն համբաւաւոր և ճոխ քաղաքներէն մէկը եղաւ: Մէջի եղած փողոցները և հրապարակները, լայն և մեծազործ էին, ինչպէս նաև շէնքերն ալ շատ գեղեցիկ մարտնչական ճարտարապետութեւնով և շողալով ծեփուած էին, որոնք նայողին զարմանքը կը չարժէին: Օդոյն բարեխառնութիւնը, կուխնէյի և սուրբ թովմաս կղզիէն՝ որ անմիջապէս հասարակածին տակը կ'իյնայ, աւելի սաստիկ է, որով և մէջը գտնուած աղային քարերը կրակ կտրած՝ անոնց արտաշնչած չոր շոգին կը վառի:

Իրենց տուններուն երգիքը մերինին պէս սեպած և չեն, այլ ընդ հակառակն տափալ՝ ուր գիշերները բացօթեայ տաքածուած կը քնանան, չորով լեցուն մեծամեծ տաշտերու մէջ մտնելով և միայն գլուխնին դուրս թողլով: Կղզւոյն օդը բնակչաց շատ օգտակար ըլլալով քիչ անգամ հիւանդութիւն կը պատահի. որուն պատճառը կ'ըսեն թէ իրենց շարունակ քրտնելն է, որով իրենց մարմնոյն ապականեալ նիւթերը արտաշնչութեամբ դուրս ելլելով, բնականապէս հիւանդութենէ ազատ կ'ըլլան: Նոյն պէս բնութեան զարմանալի տեսարաններէն մէկն է երկու իրարու հակառակ քամիները, որոնցմէ մէկը սաստիկ ցուրտ իսկ միւսը սաստիկ տաք է, և իրենց բնական յատկութեանը հակառակ ներգործութիւն ունին, այսինքն տաք քամին կը պողեցնէ զմարմինները և նոյն իսկ բացօթեայ եղած ջրերը, իսկ ընդհակառակն ցուրտ քամին

զերկուան ալ կը տաքցնէ. անոր համար կղզւոյն բնակիչքը երբոր կ'իմանան տաք քամին շնչելը՝ իրենց մուշտակները կը սկսին հագնիլ, և որչափ որ շատ բան առնուն վրանին, այնչափ աւելի զով կը զգան: Բարեխառն քամիները սկսելու ատեն քիչ մը կը հանգըստանան և շունչ կ'առնուն այն ամառային սաստիկ ջերմութենէն, որ տարւոյն մեծ մասը այնպէս է. և որպէս զի իրենց տուններն ալ զովացընեն՝ խողովակներով կը պտտոյնեն այն բարեխառն օդը տան որ կողմ որ կ'ուզեն: Իսկ բնակչաց գալով, աւելի օտարազգի վաճառականներ են քան թէ բնիկ տեղացի, որով և շատ տեսակ լեզու կայ մէջերնին, թէպէտ և հասարակաց լեզուն արաբերէն է:

Սուրահի, Սենեկամպիոյ և Ռումբալաի թաւի թնակչաց սովորոյթները.

Թեթևամտութիւնը և տղայական անհոգութիւնը, որ բոլոր այն կողմի ժողովրդոց, սևամորթից, յատուկ է, երկրին ու կլիմային ազդեցութեան հետեւն է, անոր համար հազիւ քսան օր աշխատութեան ունին բովանդակ տարւոյն մէջ. որոնց արգասիքն է բրինձի, եգիպտացորենի, կորեակի և ուրիշ նմանատեսակ բուսոց հունձքեր, աղքատին հացերնին պատրաստելու համար. բայց ասոնք չըլլան ալ անօթի չեն մընար, վասն զի քիմքերնին փղի որդնուած մսէն սկսեալ ամեն տեսակ զազիր և գանձի ուտելեաց վարժ է. կողորդիլոսի հակիթները և անոր միսը, կապիկները, շները և ապականեալ ձրկները իրենց համար քաղցրահամ կերակուրներ են. բայց աղցան ամենևին չեն ուտեր խոտակերաց չի նմանելու համար. կորեակէն պիրրայ կը հանեն, արմաւէն և աղամալդէն գինի. օղի ալ ունին բայց Եւրոպիոյ վաճառք է: Զգեստնին հոգալու մտածութիւնը չու-

նին . վասն զի բամբակը ինքնիրեն կ'աճի . կանայք ընտանեաց պէտքը լեցընելու չափ կը ժողովեն և լեղակի հիւթով կը գոնաւորեն :

Հիւղերնին շինելուն հիւթերն են քանի մը անտաշ կոճղեր , քանի մը կեղեւած ճիւղեր , քիչ մ'ալ յարդ և կամ արմաւենւոյ տերէններ , գորոնք ողնափայտի ձեով շարելը մեծ ճարտարութիւն կը համարին . բայց Ոսկեափաւնց և Նիկիթի քովերը տանիքները շիտակ և հաստատուն են : Քաղաք ըսածնին հիւղերու բազմութիւն է . հասարակաց շէնք ամենևին չունին նաև այն ցեղերն ալ որ տեսակ մը հասարակապետական կառավարութեան տակ են . պալատնին ալ այս հիւղերէն կը ձևանան . և անոնց թուոյն առաւելութենէն կամ նուազութենէն է պալատանց զանազանութիւնը : Աղքատաց գլխաւոր կահ կարասին քանի մը գոլմէ անօթ է , հարուստներունը քանի մը հրազէն գործի . իսկ իշխանաց և թագաւորաց բնակարաններուն զարդերն են գանկեր , ծնօտներ , և Եւրոպիոյ գորգեր , սեղանի սպասներ և ինչուան ձոյլ ոսկի գահեր :

Փիղը , որ եթէ ընտանեայ՝ գիտեմք թէ ինչպէս աղէկ բեռնակրութիւն կ'ընէ , սեամորթները երեսի վրայ ձգած են , և միայն Տակոռնկաւի բնակիչք Սուտանի խորերը Աշանդի կայսրութեան մէջ ընտանեցուցած իրենց պէտքին կը գործածեն : Որսորդութեան մէջ ամենևին անուն չունին , իսկ ձրկնորսութեան մէջ յաջողակութիւննին կը ցուցնեն . եթէ լողալով եղեր է՝ և եթէ թիավարելով , ալիքները կը պատռտեն և լի աւարով ետ կը դարձնեն ուռկաննին . բայց այս գործունէութիւննին ալ կարճատև ըլլալէն վերջը կերպով մը ձկանց առատութիւնը արգելք է իրենց արուեստական հանճարին զարգացմանը , գոր քիչ շատ ցուցած են կերպասագործութեամբ՝ ծածկոյթներ , նաւակներու առաքաստներ , անօթներ , ծխափողեր և ուրիշ փայտեայ գործիքներ շինելով : Ի դիմ-

պոչքոյն , Պոքնու , Պամպարու ուտայնակութիւնը շատ կատարեալգործուած է . դարձեալ քանի մը անկատար գործիքներով՝ սուրեր , կացիններ , դանակներ և ուրիշ ոսկիէ անօթներ շինելը նշան է թէ գարբնութիւնն ալ , ոսկերչութիւնն ալ ծաղկած են մէջերնին : Աղէկ պողպատ կը շինեն , ոսկի թելը յետին աստիճանի բարակութեան կը հասցնեն : Բայց ինչ օգուտ որ ժողովրդեան սակաւագլխութիւնը այս արհեստից յառաջադիմութիւնը չի յուսացնէ :

Մեր ագահութեան և փառասիրութեան զգացմանցը անհաղորդ , և բովանդակ կեանքերնին իբրև փայրկեան մը հաշուած՝ անդադար գրնութիւնն զբօսեցնելու կը ջանան : Օրն 'ի բուն արեգական խոնարհելուն կ'սպասեն , որպէս զի բոլոր գիշերը պարեն : Փղոսկրեայ շեփորին խուլ ձայնը , ու թմբուկին տոփիւնը , կիթարին և քնարին ձայներուն հետ միացած զամեն հասակ կը զուարճացնէ . և մէկ գեղին երգոցը և ներդաշնակութեցը ուրիշ գեղ մը կը պատասխանէ , որոնց մէջ բանաստեղծական աշխոյժ և զգացմունք պակաս չեն . բայց կրնամ ըսել որ պարէն աւելի խաղն է իրենց ախորժելի : Սուրի խաղերնին այնպէս է իրենց՝ ինչպէս մեզի Տամաւն , և թերևս քան զայն աւելի հանճարեղ և զուարճալի . բայց կանանց սեփականեալ է . արանց խաղերը ամենն ալ բաղդի են :

Անպաճոյճ կեանքերնին , կրթանքը և արտաշնչութիւնը՝ առողջութիւննին պահելու ամենագորաւոր դեղերն են . և կան ցեղեր որ զվատառողջ ծնեալները կ'սպաննեն . բայց չունին այն հին Մաքրոպիւսացոց երկարակեցութիւնը , և ոչ իսկ մերը . մանաւանդ Սենեկամպիոյ և Սիւերուս շեռնէի մէջ , ուրիշ ախտերէ աւելի ենթակայ են տենդի , թանչի , ծաղկի , բորոտութեան , և այլն :

Ցեղեր կան մէջերնին որ խարտոցով կը սրեն ակումնին . բայց ոչ ամեն սրածայր ակումները խարտոցեալ են , այլ ոմանք ալ բնական : Իրենց մարդակերու-

Դիմպոպոպոպի սգնոռական աղջիկ .

Թիւնը պարծանք կը համարին : Նախ-
նի բնաւորութիւննին պահողները դա-
նակով կը գծեն մարմիննին և կերպ
կերպ կը գունաւորեն : Մանտիկացոց
գծերը ուղղաձիգ են և իրենց դիմացը
վրայ . Աքրացիք , Դիմպոպոպիք և ուրիշ
ժողովուրդներ ալ կը գծեն , բայց Թուով

և տեղով կը տարբերին իրարմէ . Քա-
րապարիցիք ճակատնուն վրայ հորիզո-
նական ձևով . Սաքոցիք ալ նոյն տեղը
բայց խաչաձև . Սապաղոցիք երեսնին
և գրեթէ բոլոր մարմիննին նոյնպէս խա-
չաձև : Տակումպահցիք այտերնուն վը-
րայ երեքական հատ և մէյմէկ ալ աշուր-

Քանոյի աղջիկ.

ներնուն տակ . ամենքն ալ տղայական
հասակնուն մէջ կը գծեն . և գծերուն
մէջ նուիրական և կամ կախարդեալ
շուր մը կը լեցընեն՝ կեանքերնին անմշա-
սելի գործելու համար :

Այն բանը որ սեամորթից երեւա-
կայութիւնը կը յափշտակէ, կ'ըլլայ
նաև իրենց նուիրական և միանգամայն
պաշտելի . ինչպէս արաբացի մը, ինչ-
պէս ժայռ մը, հաւկիթ մը, ձկան փուշ

մը, արմաւ մը, եղջիւր մը, և խոտ մը
և այլն : Ողորդաւ ազգը, զօճը իբրեւ պա-
տերազմի, վաճառականութեան և մշա-
կութեան Աստուած կը համարի . բնա-
կութեանը համար տաճար մը չինած,
և ծառայունէ համար կապուած են քա-
հանաներ . մատաղ աղջկունք իրեն նը-
ւիրեալ են, և իրենց մեղկ պարերովը
կը մեծարեն զօճը . ամեն նոր թագա-
ւորը հարուստ ընծաներ կ'ընեն զգուե-

լի կենդանւոյն : Պէնիկի մէջ պաշտօնառուն մողէսն է . Ի Տահուռէյ յովազառիւծը : Մեղուշաւտոյ գլխոյն քովերը արեգակը . սևամորթներ կան որոնք իրենց նուիրականին, զոր ֆէդիշ կ'անուանեն, մարդագէժը կը նկարեն, և ընդհանրապէս բոլորն ալ բարւոյ և չարի սկիզբ մը կը դնեն :

Աղմկայոյզ և երգերով լի յուղարկաւորութիւննին տարօրինակ սովորութեամբ մը ալ աւելի աչքի կը զարնուի : Մեռելակիրը կը հարցընեն վախճանելոյն . — Թունաւորուած ես թէ հմայուած . և իրենց հարցմանը պատասխան կը համարին դադարին այս կամ այն կերպ շարժիլը, որ անշուշտ վարպետ կախարդի մը հնարագիտութեամբ կ'ըլլայ : Թշուառ է այն կախարդին բանը, եթէ դադարը որոշակի կերպով ցուցընէ զան, վասն զի իբրև գերի ՚ի վաճառ կը հանուի : Իսկ իշխանաց թաղումը յերաւի ողբալի է, վասն զի անոնց վրայ եղած մարդագոհները անթիւ են :

Պէնինցիք, Տահմէյցիք, Եալուֆ . Ֆուշառք թէպէտ և գրեթէ բացարձակ թագաւորաց տակ են, բայց գոնէ ներքին հանգարտութիւն մը ունին . ընդհակառակն Պաւսպոշքի մէջ Սիէրրալէոնէի շրջակայքը և Ոսկէափանց վրայ ամեն գեղերու առաջնորդը մէյմէկ խռովայոյզ և խանգարիչ ազնուապետութիւններ ձևացուցած են . իշխանութիւննին կ'ընդարձակեն որչափ որ ոսկինին և գերեաց թիւը շատցընեն իրարու դեղերը աւերելով աւրշորկելով : Անգիր օրէնքնին թէպէտ և կը պատուհասակոծէ ամեն տեսակ գեղծմունք և անկարգութիւն՝ բայց օրինաց վրէժ խնդիրներ կը պակսին : Շատ աւելի երջանիկ կ'ըլլար Ափրիկիոյ վիճակը եթէ Պոռնուի և Ֆիլիպպայ հզօր տէրութիւնները և Պամպարայ և Դեմպուդուի թագաւորութիւնները մէկտեղ եկած՝ գոնէ ասիական քաղաքակրթութեան կայծը արծարծելու ջանային :

Ընդհանուր խօսելով, խեղճ և փոքրիկ ինքնակալութիւններ . իսկ ինքնակալք իրենց բարբարոսութեանը և պրժ-

գալի անգլթութեանցը հետ անտանելի գոռոզութիւն մը միացուցած յետին աստիճանի մարդուս կիրքը կը շարժեն . իսկ իրենց ոսկիէ և մարդկանց դանկերով շրջապատած գահերնէն բանեցուցած լեզունին, քստմունք և անհեղեղ ծիծաղ կը բերեն մարդուս վրայ : Տանիմարգացիք մտած ելած այն կողմերը, անգամ մ'ալ Օպոգգու Աշանդիի թագաւորին սենեակը մտնելու ատեն տանիմարգացի հրեշտակը հետեւեալ դրքին վրայ կը գտնայ զան :

Ոսկիաճոյլ գահի մը վրայ նստած ոսկի տերէններով ծառի մը հովանւոյ տակ . նիհար և երկայն մարմինը ճրագուով օծած, վրան ալ կարգ մը ոսկւոյ մանրուք : Գլուխը եւրոպական ոճով և լայն ոսկի երիզով գլխարկ մը . ոսկեղեպակ գօտի մը մէջքը . վզէն ալ մինչև ոտուքները սարդիոն, ակատ և ուրիշ ազնիւ քարեր առատութեամբ և տեսակ տեսակ ձևերով շարած . իսկ ոտուքները ոսկեայ կոնքի մը մէջ հանգչեցուցած : Թագաւորութեան աւագանին դիմացը գեանամած՝ գլուխնին հող ու փոշի . հարիւրի չափ ալ ամբաստանողը և ամբաստանեալք նոյն դրքի մէջ . որոնց ետեւէն քսան դահիճ սակրաւոր, որպէս զի թագաւորէն հրամանը ելածին պէս երկու խումբն ալ գլխատեն : Տանիմարգացին քանի մը նորահատ արիւնազանգ գլուխներու քովերէն անցնելէն ետքը առ թագաւորն կը մտնեայ . իսկ Ամենաքարձոր, Բոցաձաձաւնը, կ'սկըսի այսպէս : — « Սիրով կ'ուզեմ քանի մը օր բռնել զքեզ հոս, որպէս զի մեծութեանս վրայ որոշ և անթերի ծանօթութիւն մը ստանաս : Երբէք տեսա՞ծիդ նմանը տեսած ես դու : — Ոչ, տէր արքայ, նմանդ չիկայ երկրիս երեսը : — Իրաւացի է ըսածդ . Աստուած ՚ի յերկինս շատ քիչ կը գերազանցէ քան զիս » : — Կ'ըսէ և զարեջուրին շիշը բերանը կը դնէ, յետոյ կու տայ տանիմարգացիին որ ինքն ալ խմէ, անիկայ քիչ մը խմելէն ետքը, աւելիէն կը հրաժարի գինովութիւնը պատճառելով . այն ատեն Օպոգգու կը պատասխանէ . —

« Զքեզ արեցցընողը ոչ գարեջուրն է, այլ երեսիս փայլը, որ տիեզերքը անգամ կարող է արեցցընելու »: — Օպոդգու Աքիմացւոց թագաւորին կը յաղթէ, և երբ Ոչլուռէ անոնց թագաւորը ինքզինքը կ'սպաննէ, Օպոդգու բերել կուտայ անոր գլուխը և ոսկիէ ապարանջաններով զարդարած իր զօրավարաց առջև տանիմարդացիին կ'ըսէ կրսի խօսիլ. — « Ահա ասիկ գետնատարած՝ որ հաւասար իրեն զԱստուած և զիս միայն ունէր. բնականապէս ինքն երրորդն էր: Ո՛վ Ուրսուէ եղբայր իմ, ինչո՞ւ չուզեցիր գքեզ քան զիս խոնարհ դասել: Բայց դու առիթ կը փնտռէիր զիս սպաննելու. կը մտածէիր որ երկրիս վրայ մեծ անձ մէկէն աւելի պէտք չէ որ գտնուի. մտածութիւնդ պարսաւելի չէ. ամեն մեծամեծ թագաւորք այս ոգւոյս հաղորդ պէտք է որ ըլլան »:

Աս և ասոր նման թագաւորաց կենդանութենէն աւելի, ինչպէս առաջ ալ ըսինք, մահերնին է զարհուրելի. աղէտքով և անիծիւք ծնունդնին ալ մահերնին ալ: Ականատեպը կը պատմեն որ երբ ֆրէնկոյսնի Աքիմացւոց թագաւորը կը մեռնի, Ժողովուրդը անոր հազարաւոր գերիները և իրեն առաջին պաշտօնեայն երեքհարիւր կնիկներով գերեզմանին վրայ կը զոհէ. զոհերնին ոչ է այրելով, այլ ոսկորնին ջախջախելէն ետքը կենդանւոյն թաղելով: Ժողովուրդը օրերով շարունակ գերեզմանին բոլորտիքը պար կը բռնէ, մինչդեռ զոհեալները թշուառաբար ոսկրաբեկ կը հեծեն: Եթէ այս ամեն խեղճութեանց վրայ աւելցընենք նաև գերեզմանաւորութիւնն ալ՝ որուն գրեթէ սևամորթից երեքին երկուքը դատապարտուած են, մարդկային վիճակը աւելի աղետալի և արտասուելի վիճակի չենք կրնար մատնել:

Բայց յետ այսպիսի ահռելի պատկերով մը ներկայացընելու զսևամորթս, պէտք է զրուցել այն բաներն ալ որոնք իրենց պարծանք են, և որոնցմով իրենք մարդկային բնութեանը, մարդկային բնութիւնն ալ իրենց նախատիւք չընեն:

Ծնողական և որդիական զգացմունքներն այն աստիճանի հզօր են մէջերնին, որ ինչուան մայրը զորդին ծախելու ատեն՝ որդին դեռ տաք է իր մօրը հետ. « Զիս սպաննէ, բայց զմայրս մի չարախօսեր »: Ըսելը սևամորթ որդւոց բերանը սովորական եղած է: Ոսկէափանց վրայ տանիմարդացի կուսակալ մը երիտասարդ մը գերեթափ կ'ընէ, որ իր կեանքովը հօրը փրկանքը կ'ուզէր ստանալ: Բարեկամութիւնն անգամ իր ղեցաղնական և գովելի օրինակները երևցուցած է, որոնց մէջէն օրինակի համար մէկ մը պատմենք:

Քուշաժիէ սևամորթը իր տիրոջը քով ամեն հանգիստ և բարութիւն գտնելէն ետքը, կը սկսի նաև անոր որդւոյն ալ հաւատարմութեւ և սիրով աշխատիլ, և իբրև սննդակից՝ հօրմէն աւելի կը յուսայ որդւոյն թագաւորուէր և սիրոյն արժանանալ. բայց որդին աննման ըլլալով իր հօրը, երբ գերւոյն յոյսերը ոչնչանալէն ետքը՝ կենացը վրայ անգամ սպառնալիք կը տեսնայ, կ'երթայ ծածուկ տեղ մը կը պահուրտի. տէրը պտըտելու ատեն կը գտնայ գլուխժիէ ծածկուած. դեռ երիտասարդ, ուժը տեղը, կը յարձրկի վրան և աղէկ մը կը չարչրկէ. քիչ չանց. նիւ բաղդը գերւոյն կողմը կը դառնայ, ասիկայ կը զօրանայ իր եւրոպացի տիրոջը վրայ և կը պառկեցընէ զան. կը քաշէ մէջքէն լայն բերնով դանակը և կ'ըսէ. « Ես տղայութեանդ ընկերն էի, և անձնէս աւելի գքեզ կը սիրեմ. կ'երդնում որ անմեղ եմ, բայց եթէ յանցաւոր ալ ըլլայի՝ իրաւունք ունէի զթուլթեանդ դիմելու. իսկ դու կ'ուզես անիւրաւաբար և այսպիսի անարգական մահուամբ մը պատժել զիս. ոչ, այս բանս յանձն չեմ առներ. — կ'ըսէ և դանակը իր կուրծքը կը խոթէ տիրոջը համար. Կը զղջայ տէրը ըրածին վրայ, բայց ուշ: